

СУЧАСНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСІВ СУБУРБАНІЗАЦІЇ

Досліджено сучасний стан розвитку урбанізаційних процесів у світі. Розкрито поняття урбанізації у вузькому та широкому сенсі, виявлено основні чинники поширення процесів урбанізації. Виділено світові етапи, стадії та просторові закономірності урбанізації. Систематизовано головні процеси взаємодії міста та його окраїн. Подано характерні тенденції сучасних урбаністичних процесів.

Ключові слова: урбанізація, субурбанізація, контрурбанізація, ексурбанізація, пост-урбанізація, хінтерленд, метрополіс, міська агломерація.

Постановка проблеми. Система розселення населення ХХІ століття характеризується зростанням ролі великих міст як центрів акумулювання людських та фінансових ресурсів. Дослідники відмічають складність

сучасних процесів урбанізації та їх впливу на всі сторони життя суспільства. Однак, динамічній взаємодії, що відбуваються між великими містами – метрополісами та сферою їх впливу – міськими окраїнами (urban fringe),

хінтерландом (hinterland) в українській географії приділено недостатньо уваги. Ряд англійських термінів не мають українських відповідників. В той час, процеси субурбанізації поступово змінюють просторову організацію розселення населення.

Аналіз попередніх досліджень. Активне вивчення теоретичних та методичних засад урбанізації та пов'язаних з нею процесів і наслідків припадає на другу половину ХХ століття – час інтенсивного розвитку і збільшення ролі міст. Питання розвитку процесів урбанізації розкриті в працях таких вчених як Ю. Пітюренко, А. Степаненко, С. Мохначук, Г. Лаппо, О. Гладкий та ін. Особливості процесів субурбанізації виділяють у своїх дослідженнях С. Хошу, А. Борсдорф, Т. Сіверц, Ю. Пивоваров, К. Мезенцев та ін.

Метою даної статті є спроба систематизувати основні процеси, що відбуваються у полі зору взаємодії міста та його окраїнами, виявити причини та особливості сучасних трансформацій системи міського розселення.

Виклад основного матеріалу. В "Географічному енциклопедичному словнику" зазначається, що урбанізація – це історичний процес підвищення ролі міст у розвитку суспільства, що охоплює зміни в розміщенні продуктивних сил, насамперед в розселенні населення, його соціально-професійній, демографічній структурі, способі життя, культурі тощо [1, с. 317]. У вузькому розумінні урбанізація – це зростання міст, особливо великих, підвищення питомої ваги міського населення в країні, регіоні, світі. Розвиток процесу урбанізації тісно пов'язаний з особливостями формування міського населення та росту міст; припливом мігрантів із сіл, природним приростом самого міського населення, включенням до міської смуги або віднесенням до адміністративного підпорядкування приміських територій (включаючи міста, селища та села); перетворенням сільських населених пунктів на міські. Зростання міст супроводжується формуванням більш або менш широких приміських зон; при цьому умови життя населення в них все більше наближуються до умов життя у великих містах – центрах тяжіння цих зон [1, с. 317].

Урбанізація – це історичний процес підвищення ролі міст, міського способу життя та міської культури у розвитку суспільства, пов'язаний з просторовою концентрацією діяльності у порівняно нечисленних центрах і ареалах переважного соціально-економічного розвитку. Термін урбанізація з'явився вперше у зарубіжній літературі в 1867 р. в Іспанії, в російській мові – у 1957 р. (у перекладі "Доповіді про світове соціальне положення" ООН). Регулярніше цей термін почав використовуватися в радянській науковій літературі з кінця 1960-х рр. [7, с. 16].

Урбанізацію можна назвати всесвітнім і майже природним процесом, характерним для ХХ-ХХІ століть [3, с. 138.]. Урбанізація – багатогранний глобальний соціально-економічний процес, пов'язаний з різким посиленням в епоху науково-технічної революції розвитку і концентрації продуктивних сил і форм соціального спілкування, з поширенням міського способу життя на всю мережу населених пунктів [6].

Я. Олійник та А. Степаненко виділяють три етапи розвитку урбанізації у світовому процесі:

- перший, або початковий етап (кінець ХVІІІ – кінець ХІХ ст.) – характеризується локальними процесами урбанізації і охоплює ряд країн Західної Європи та Північної Америки;
- другий, переважно планетарний етап (перша половина ХХ ст.) – характеризується тим, що швидко зростання міст і міського населення охоплює більшість регіонів світу; оснований переважно на зростанні промислового виробництва при відносно слабкому розвитку

сфери послуг та інших видів невиробничої діяльності; характерне переважно екстенсивне зростання міст;

- третій, глобальний етап (з другої половини ХХ ст.) – "сучасна", "постіндустріальна" урбанізація; характеризується чітко вираженим зростанням міського населення світу в найбільших містах, містах-мільйонерах, крупно міських агломераціях, урбанізованих регіонах; переважно інтенсивний характер урбанізації в умовах науково-технічного прогресу; стрімке зростання наукомістких виробництв, домінуючий розвиток невиробничих сфер діяльності; зростають роль і значення більш складних міських функцій – таких як наука, освіта, підготовка кваліфікованих кадрів, виробництво інформації, банківська справа, розвиток сфери послуг, управлінської діяльності [5, с. 184-186.].

Вчені розрізняють також стадії урбанізації: 1) стадія зародження сучасних міст; 2) стадія швидкого зростання міст на основі економічних факторів урбанізації; 3) стадія агломераційної урбанізації; 4) стадія агломераційно-субурбанізаційного розвитку; 5) стадія істотної трансформації міського розселення через деагломерацію урбанізованих територій на основі деконцентрації населення і господарської діяльності [5, с. 187-188.].

На сучасному етапі урбанізація характеризується такими тенденціями: швидко зростає кількість міського населення та рівень урбанізації (переважно за рахунок країн, що розвиваються); особливо швидко ростуть міста-мільйонери; формуються міські агломерації, людність яких перевищує мільйон осіб, а в багатьох країнах скупчення агломерацій мільйонерів творять мегалополіси; поряд із процесами урбанізації у розвинених країнах відбуваються процеси субурбанізації [2, с. 129].

Для просторової еволюції сучасної урбанізації характерні такі суттєві особливості: 1) концентрація, інтенсифікація, диференціація і різноманіття міських видів діяльності (функцій), а останнім часом все частіше і сільського господарства у приміських зонах великих центрів ряду країн; 2) поширення і поза центрами та урбанізованими ареалами міського способу життя з особливою структурою спілкування, культурою, системою ціннісних орієнтацій; 3) розвиток великих міських агломерацій, урбанізованих районів, урбанізованих зон в результаті посилення взаємозв'язків в системах розселення; 4) ускладнення форм і систем урбанізованого розселення: перехід від точкових і лінійних – до вузлових, смугових тощо; 5) збільшення радіусів розселення в межах агломерацій і урбанізованих районів, пов'язаного з місцями прикладання праці, зонами відпочинку та ін., і викликаю чого територіальне зростання міських систем; відповідно відбувається збільшення площ високо урбанізованих територій за рахунок розширення старих і появи нових осередків урбанізації [7, с. 18].

Ю. Пивоваров виділяє головні просторові закономірності урбанізації:

- територіальна концентрація різноманітних видів діяльності в містах і ареалах переважного розвитку;
- вибірковість у просторі різноманітних форм урбанізованого розселення, фокусування населення у найбільш вигідних точках і ареалах соціально-економічного розвитку з визначним, як правило, економіко-географічним положенням;
- укрупнення форм урбанізованого розселення;
- контрастність населення, його поляризація (урбанізація створює розбіжності між центром і периферією в ході розвитку і частково їх знімає);
- стадійно-циклічний характер еволюції урбанізації [7, с. 159-173].

Л. Ван ден Берг, зважаючи на міграційні тенденції та ті процеси, що відбуваються у міському ядрі, окраїнах і

хінтерланді, виділив чотири стадії (фази) урбанізації (розвитку міст):

- урбанізація, що розглядається як процес швидкого зростання чисельності міського населення, збільшення концентрації населення, робочих місць, виробництва, сфери послуг у головному місті (метрополісі), в той час як внаслідок міграційного відтоку хінтерланд втрачає населення. Цей процес традиційно пов'язаний із індустріалізацією, переселенням сільських жителів до міст внаслідок кращих можливостей працевлаштування, умов життя, вищого рівня доходів тощо. Варто відмітити, що сучасна урбанізація не обов'язково пов'язана із промисловим розвитком, притягальний вплив мають сфера послуг, будівництво;

- субурбанізація – процес "якісного вдосконалення" урбанізації, що зумовлює переселення міських жителів до менших поселень поряд з метрополісом з кращими умовами життя (чистіше довкілля, менша щільність населення, приватний будинок та ін.). При цьому мешканці субурбії тісно зв'язані із метрополісом, продовжують працювати та отримувати більшість послуг у ньому. Чисельність населення головного міста продовжує зростати передусім за рахунок хінтерланду;

- дезурбанізація – процес переселення міських жителів за межі субурбії до невеликих міст та сільських поселень. Поступово там створюються нові робочі місця, розвивається власна сфера послуг. Як наслідок, метрополіс, а подекуди й субурбія втрачають населення;

- реурбанізація – повернення населення передмість до метрополіса внаслідок джентрифікації та ревіталізації індустріальних зон (brownfields) в центральній частині міста (Inner City), наближення місця проживання до місця роботи [13].

У вітчизняній географії найбільше уваги приділено вивченню процесів субурбанізації. Так, Ю. Півоваров відмічає, що урбанізація охоплює в територіальному плані не лише міську, але все більшою мірою й сільську місцевість, визначаючи її трансформацію – демографічну, соціальну, економічну, просторову тощо. Міста та агломерації мають різносторонній вплив на навколишню сільську територію, поступово якби "переробляючи" її, скорочуючи розміри сільської місцевості. В результаті відбувається стрімкий розвиток передмість великих міст – субурбанізація ("урбанізація передмість"). Одночасно спостерігається впровадження деяких міських умов і норм життя в сільські поселення, тобто рурбанізація (сільська урбанізація). Урбанізація сільської місцевості призводить і до якісних її змін: ростуть несільськогосподарські заняття сільського населення, збільшується його маятникова міграція, особливо до міст та приміської зони великих центрів, змінюється соціально-професійна і демографічна структура сільських мешканців, їх спосіб життя, рівень благоустрою сільських поселень тощо [7, с. 19].

Сучасний тип урбанізації – це вже не стільки швидке зростання частки міського населення, скільки особливо інтенсивний розвиток процесів субурбанізації та утворення на цій основі нових просторових форм міського розселення – міських агломерацій, мегалополісів [1, с. 318]. Субурбанізація зазвичай характеризується вищими темпами зростання населення передмість та міст-супутників порівняно з містами – центрами агломерацій [1, с. 296].

Субурбанізація – це швидкий розвиток приміської зони великих міст, зростання щільності населення та перенесення сюди деяких видів економічної діяльності з центру агломерації. Водночас рурбанізація – це явище, яке виникає у результаті активних маятникових міграцій сільських жителів у великі міста. Його характерні риси – особливий соціальний склад сільського насе-

лення, зміна способу життя із сільського на міський, покращення благоустрою сільських поселень тощо. Такі процеси відбуваються закономірно, циклічно у такому порядку: урбанізація → субурбанізація → дезурбанізація та урбанізація [2, с. 129].

Щодо терміну "дезурбанізація", то багато зарубіжних дослідників розглядають його як синонім зустрічної/протилежної/контрурбанізації (counterurbanization). Зокрема, С. Дж. Мітчелл виділила три різновиди зустрічної урбанізації – ексурбанізація, "переміщена" урбанізація (displaced-urbanization) та анти-урбанізація [11]. Ексурбанізація розуміється як переселення міських жителів за межі субурбії в сільські або невеликі міські поселення, які зберігають з головним містом тісні зв'язки, передусім щодо роботи, послуг, розваг. Другий різновид передбачає переселення міських жителів за його межі внаслідок економічних чинників – втрати роботи, нижчої вартості життя і т.п. Це фактично вимушена міграція, яка не пов'язана із вибором конкретного типу поселень. Анти-урбанізація пов'язана із відмовою від міського способу життя.

С. Хошсу акцентує увагу на тому, що ексурбанізацію та displaced-урбанізацію доцільно розглядати не як різновиди зустрічної урбанізації, а як різновиди дезурбанізації. Вона виділяє три форми дезурбанізації – періурбанізація (ексурбанізація), displaced-урбанізація та контрурбанізація. Остання, у свою чергу включає три види: simple living (фактично, анти-урбанізація), пентурбанізація (передбачає переселення міських жителів за межі субурбії, але, на відміну від пері-ексурбанізації, не передбачає збереження тісних зв'язків із головним містом, а наявність власних робочих місць, закладів сфери послуг) та міграцію пенсіонерів (retirement migration) [10].

На нашу думку, процес дезурбанізації може мати різні причини – економічні (наприклад, закриття промислових підприємств, високий рівень безробіття тощо), демографічні (природне скорочення населення), соціально-екологічні (зміна способу життя, чисте та безпечне довкілля тощо). Тому дезурбанізацію не варто розглядати як "надвид" чи різновид процесів, які відбуваються між містом, приміською смугою та хінтерландом. Водночас доцільно розрізняти процеси ексурбанізації та зустрічної/протилежної урбанізації [4, с. 170-171].

Ексурбія (пері-урбія) – це у переважній більшості "спальні" (commuter) поселення за межами субурбії, що не мають достатньої кількості робочих місць, закладів сфери послуг, слабко зв'язані з містом регулярним рухом громадського транспорту. Їх мешканці працюють в головному місті або субурбії на значній відстані від місця проживання, користуються закладами сфери послуг міських окраїн, передмість, або здійснюють замовлення через Інтернет. Ексурбію часто розглядають як прояв невіддаленого планування або псевдоурбанізації, оскільки такі поселення характеризуються низькою щільністю населення, невідповідністю інфраструктури чисельності населення, їх зовнішні зв'язки повністю залежать від приватного автотранспорту. Ексурбаністичні поселення формують окремий пояс – exurban ring і можуть бути відокремлені від приміської смуги (suburban ring) сільськими поселеннями, сільськогосподарськими угіддями, лісами.

Соціально-економічні процеси, протилежні урбанізації, називають контрурбанізацією. Частина вчених вважає її продовженням урбанізації, інші – новою фазою міського розвитку [5, с. 193].

Зустрічна/протилежна урбанізація (контрурбанізація) – це також процес переселення міських жителів за межі субурбії до невеликих міст та сільських поселень, проте з істотно меншою залежністю від метрополіса. Б.Беррі підкреслював, що контрурбанізація – це процес деконцентрації населення. Важливі її ознаки – зростан-

ня чисельності населення віддалених від головного міста поселень (передусім за рахунок мігрантів з головного міста), зменшення залежності від нього (передусім за рахунок наявності власних робочих місць).

Серед головних причин розвитку ексурбанізації та контрурбанізації – зміна середовища проживання, поліпшення транспортної доступності віддалених поселень, розвиток нових засобів комунікації (зокрема, Інтернет, що дозволяє працювати на відстані від офісу, лише інколи його відвідуючи).

Останнім часом все більше уваги приділяється процесу пост-субурбанізації, пов'язаної із вибірковим перетворенням субурбії та ексурбії на новий тип поселень, що являє собою певне поєднання міського і сільського способу життя. На відміну від субурбії, пост-субурбаністичні поселення меншою мірою залежні від головного міста, їх населення працює переважно в своєму поселенні, тут же отримує культурно-побутові та інші послуги.

А. Борсдорф зазначає, що пост-субурбії – це нові елементи в системі "місто-сільська місцевість", які характеризуються привабливими житловими кварталами, новою інфраструктурою в сфері торгівлі і послуг, привабливими можливостями зайнятості переважно у третинному секторі (торгівля, послуги, офіси, логістика, дозвілля, розваги) та промисловості (індустріальні та бізнес-парки), новим стилем життя (який не може бути описаний "старими" категоріями міського та сільського), високим ступенем особистої мобільності та просторово-економічної динаміки [9, с. 9].

Т. Сіверц запропонував термін Zwischenstadt ("in between settlement", "міжмісто") – "структура повністю відмінного міського середовища, яке на перший погляд розсіяне та дезорганізоване з окремими островами геометрично структурованих паттернів, структура без чіткого центру, проте з багатьма більш-менш вираженими функціонально спеціалізованими ареалами, мережами та вузлами" [12, с. 3]. На думку вченого, Zwischenstadt може розглядатися і як місто, і як сільська місцевість одночасно.

Дослідники зазначають, що відбувається "дозрівання" субурбії, її трансформація в міста за функціями, але не за формою. Монофункціональна субурбія перетворюється на відносно незалежну від метрополіса пост-субурбію з власними диверсифікованими житловим сектором, зайнятістю та рекреацією, відбувається фрагментація інфраструктури та послуг. З пост-субурбанізацією тісно пов'язані процеси виникнення

окраїнних міст (edge cities) та закритих поселень (gated communities). В межах окремих поселень соціальне розшарування населення зменшуються, але зростають відмінності між поселеннями. Контрурбанізація та пост-субурбанізація – процеси вибіркові. Одні поселення приваблюють населення, інвестиції, робочі місця, інші, навіть сусідні – ні.

Висновки. Отже, на нашу думку, варто виділити основні процеси, що відображають зв'язки "місто – сільська місцевість": урбанізація, субурбанізація, реурбанізація, ексурбанізація, контрурбанізація (зустрічна/протилежна урбанізація) та пост-субурбанізація. Останні три процеси призводять до деконцентрації населення, а контрурбанізація та пост-субурбанізація – ще й до деконцентрації зайнятості, виробництва, сфери послуг. Традиційне розуміння взаємодії "місто – сільська місцевість" як дихотомії змінюється його розумінням як континууму.

Список використаних джерел

1. Географический энциклопедический словарь. Понятия и термины. / Гл. ред. А. Ф. Трешников. – М.: Советская энциклопедия, 1988. – 432 с.
2. Гудзеляк І. Географія населення / Ірина Гудзеляк. Наук. ред. О. І. Шаблій. – Львів: ВЦ Львівського національного університету імені Івана Франка, 2008. – 232 с.
3. Гукалова І. В. Якість життя населення України: суспільно-географічна концептуалізація: Монографія / І. В. Гукалова. – К., 2009. – 347 с.
4. Мезенцев К. В. Взаимодействие "город – сельская местность": от урбанизации к пост-субурбанизации / К. В. Мезенцев, Т. И. Ключко // Социально-экономическая география / XXI век: вызовы и возможные ответы. – М. – Ростов-на-Дону, 2013. – С. 168-174.
5. Олійник Я. Б. Вступ до соціальної географії / Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко. – К.: Знання, 2000. – 204 с.
6. Перцик Е. Н. География городов (геоурбанистика) / Е. Н. Перцик. – М.: Высшая школа, 1991. – 319 с.
7. Пивоваров Ю. Л. Основы геоурбанистики: Урбанизация и городские системы: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. – 232 с.
8. Berry V.J.L. Urbanization and counterurbanization // Urban Affairs Annual Reviews, 11. – London: Sage Publications, Beverly Hills, 1976.
9. Borsdorf A. On the way to post-suburbia? Changing structures in the outskirts of European cities // European cities: insights on outskirts. Ed. by Borsdorf and Zembri. Report COST Action 10 Urban Civil Engineering. – 2004. – Vol. 2.
10. Hoszsu S. Counterurbanization. A literature study // Danish Institute of Rural research and Development (IFUL). Working Paper. – 2009. – № 6.
11. Mitchell C.J.A. Making sense of counterurbanization // Journal of Rural Studies – 2004. – № 20.
12. Sieverts T. Cities without cities: an interpretation of the Zwischenstadt. London: Spon Press, 2007. – 206 p.
13. Van den Berg L., Drewett R., Klaassen L.H., Rossi A., Vijverberg C.H.T. Urban Europe: A study of growth and decline. – A. Wheaton & Co. Ltd., Exeter, 1982

Надійшла до редколегії 17.10.13

Т. Ключко, асп.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

СОВРЕМЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОЦЕССОВ СУБУРБАНИЗАЦИИ

Исследовано современное состояние урбанизационных процессов в мире. Раскрыто понятие урбанизации в узком и широком смысле, выявлены основные факторы распространения процессов урбанизации. Выделены мировые этапы, стадии и пространственные закономерности урбанизации. Систематизированы основные процессы взаимодействия города и его окраин. Подано характерные тенденции современных процессов урбанизации.

Ключевые слова: урбанизация, субурбанизация, контрурбанизация, ексурбанизация, пост-урбанизация, хинтерленд, метрополис, городская агломерация.

T.Kliuiko, graduate
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

MODERN FEATURES OF SUBURBANIZATION PROCESSES

The current state of urbanization processes in the world are explored. Disclosed the concept of urbanization within a narrow and broad sense, identified the main factors of urban dissemination. The world steps, stages and spatial patterns of urbanization are highlighted. The main processes of city interaction and its suburbs are systematized. The tendency of modern urban processes are characterized.

Keywords: urbanization, suburbanization, counterurbanization, ex-urbanization, post-urbanization, hinterland, metropolis, metropolitan areas.